

ТОДОР ОВЧАРОВ (Велико Търново)

НАХОДКИ ОТ КОСТ И РОГ ОТ ВРЕМЕТО НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

След успешното въстание от 1185—1187 г. е възстановена политическата самостоятелност на българската държава. Търновград става столица и се развива като най-голям политически, икономически и културен център. Тук се извършва разнообразна книжовна дейност — превеждат се от гръцки език богослужебни книги, пишат се похвални слова за царя, съставят се четивни сборници. Врх в развитието си книжовната работа в Търновград бележи през средата и втората половина на XIV в., когато се обособява Търновската книжовна школа, от която излизат изтъкнати средновековни български писатели като Григорий Цамблак, Константин Костенечки и др.

По това време в града и страната бележат разцвет и някои занаяти, сред които е обработката на кост и рог.

Изработването на различни по предназначение битови, декоративни и култови предмети от кост и рог се практикува още в годините на Първото българско царство (VII—X в.) във втората му столица Преслав¹.

Традицията продължава и по времето, когато Търновград е център на царството (края на XII — края на XIV в.). Доказателство за това са намираните при археологически разкопки на различни места в средновековния столичен град предмети от кост и рог с различно предназначение, както и отпадъчни продукти от този вид занаятчийска дейност и някои недовършени предмети от тези материали². Повечето от тях са останали от обитателите на града, живели там през последната четвърт на XIV в., преди завладяването му от османските турци през лятото на 1393 г. Затова ние ги смятаме за находки от времето на Търновската книжовна школа.

Изработването на подобни предмети е свързано със задоволяване на някои битови нужди, за украса на различни предмети и във връзка с християнския култ. Това са различни костени чирени за ножове и дръжки

на някои занаятчийски инструменти, костени гребени, костени апликации, прешлени от кост и рог, костени копчета и игли за коса, някои детски играчки и култови предмети. Интересно е да се отбележи, че някои от горните предмети от кост и рог, намерени при археологически разкопки в горния слой на културния пласт от XII—XIV в. в Търновград и отнесени към последните три десетилетия на XIV в., сочат завидно майсторство и определен художествен вкус³.

Сред костените и находките от рог от Търновград преобладават чирени за ножове. По начина на изработването и по формата си те са плоски и цилиндрични. Плоските са двуставни, изработени от широки животински кости. Двете половинки са симетрични, имат равна вътрешна повърхнина. Отвън са заоблени и много добре загладени (обр. 1). Предназначени са за ножове, на които острието и ръкохватката са изковани едновременно, а последната е оширена и издължена за удобство при хващане. Прикрепвани са с по няколко железни нита, поставени в специално пригодени за целта малки, кръгли отвори.

Напречното сечение на двуставните костени дръжки за ножове обикновено е неправилен правоъгълник или полукръг. На дължина те са около 0,10 м, а са широки до 0,03 м. Размерите им са в пряка зависимост от ножа, за който са изработени. Лицевата им повърхнина не е украсявана допълнително освен чрез добро изглаждане. Като изключение по някои плоски чирени има врязани самостоятелно или на групи по няколко малки кръгчета с точка в средата. За удобство при работа плоските костени чирени са оставяни в единия край по-тесни.

Цилиндричните костени дръжки за ножове са едноставни. Правени са от обли кости. В кухнята им е втикван специално изкованият шип на острието на ножа (обр. 2). Някои екземпляри имат слабо изявена конична форма. Напречното сечение на едноставните костени дръжки е кръгло. Лицевата им повърхнина също е много добре излъсквана. При повечето липсва украса. При някои екземпляри в края има по една или две дупки, вероятно за връзване. На дължина едноставните костени дръжки са от 0,05 до 0,08 м, а диаметърът им е от 0,02 до 0,03 м.

Интересна е една обла костена дръжка, намерена при разкопки в горния слой на средновековния културен пласт, на терасата източно от патриаршията на хълма Царевец, която при единия си край е оформена като сфера и е по-къса от другите (обр. 3).

Едноставни и двуставни костени дръжки, подобни на дръжките от Търновград, са известни от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ край гр. Казанлък⁴, от средновековния град Червен⁵ и от други средновековни обекти в страната⁶.

От широки и плоски животински кости средновековните търновски резбари правят и гребени (обр. 3). Те са едностранно или двустранно обработвани, т. е. имат зъби от едната или от двете страни. На терасата източно от патриаршията е намерен частично запазен костен гребен със зъби само от едната страна (обр. 3). По лицевата му повърхнина е гра-

виран орнамент „птиче око“. Зъбите са ситни, гъсто разположени. Личи, че при изработването им е вложено старание, а ръката на майстора е била сигурна, тренирана.

От двореца на търновските царе е известен друг костен гребен⁷. Той е двустранно обработен, като зъбите от едната му страна са по-едри и по-рядко разположени. Освен това по-едрите зъби са и по-дълги. Те са използвани за разчесване на косата.

Подобни костени гребени са намерени при разкопки в средновековния град Карвуна⁸ и в Червен⁹.

Интересни и разнообразни са изработваните от плоски кости апликации (обр. 3). Това са пластинки с различна форма и размери. Лицевата им повърхнина е винаги идеално излъскана, украсявана с врязани орнаменти, сред които преобладава т. нар. „птиче око“. Макар че повечето от известните от Търновград костени апликации са частично запазени, по отделните малки дупки се определя конкретното им предназначение. Някои са правени за украса на дървени ковчезета и ракли за дрехи. По-дребните костени апликации са за по-малки предмети. Възможно е някои от тях да са полагани в специално издълбани в дървената част гнезда.

Прави впечатление разнообразието по форма и размери на костените апликации от царския дворец¹⁰ и от патриаршеския комплекс¹¹. Някои от тях са четириъгълни, близки до квадрат или правоъгълник, други са кръгли, трети ромбовидни или с друга, по-особена форма. Следва да се подчертае, че повечето от тях са имали правилна геометрична форма, с която са въздействували по-силно на естетическите възприятия на зрителите.

Аналогични на костените апликации от Търновград са апликациите от средновековното селище над Севтополис¹², от Червен¹³ и от Карвуна¹⁴.

Намираните в Търновград прешлени са правени от обли кости и от еленови рога. Обикновено имат форма на пресечен конус. Отворът им е различно широк и е до 0,03 м. Някои са кръгли и имат кръгло напречно сечение. Имат диаметър до 0,04 м. Украса липсва. Изключение прави един прешлен, изработен от плоска кост, върху лицевата повърхнина на който са врязани малки кръгчета.

Костените и прешлените от рог са използвани предимно за задържане на преждата върху вретеното при предене. Възможно е ония от тях, които са по-плоски, да са били апликирани към други предмети, предимно от дърво. Доказателство за това според нас са малките дупки, в които са вкарвани дребни гвоздейчета. Те имали широка главичка и явно са използвани с декоративна цел, като са разполагани симетрично.

Обикновено костените прешлени имат цвета на костта. Изключение прави един плосък костен прешлен от Болярското жилище при Малката порта на Царевец, който има виолетов цвят. С подобно оцветяване е и друг прешлен, намерен при разкопки в горния слой на средновековния културен пласт в двореца на търновските царе¹⁵. Външната прилика

показва и сходство в конкретното им приложение, което не може със сигурност да се установи.

От плоски кости са изрязвани и халки (обр. 2 и обр. 3). Те имат традиционната кръгла форма и кръгло напречно сечение. Някои в напречен разрез са елипсовидно оформени. Диаметърът на костените халки е от 0,02 м до 0,04 м. Дебелината на кръжилото е до 0,008 м. Украса липсва, но винаги са много добре излъскани.

Приложението на костените халки е различно. Може би по-малките са използвани за окачване на завеси в двореца¹⁶. Малки халки са показани на стенописи в някои от църквите на хълма Трапезица¹⁷. Може да се предположи, че костените халки с по-голям диаметър са били употребявани за прикачване на ремъка към кожени торби.

От плоски и обли кости в средновековния Търновград през последната четвърт на XIV в. са правени и игли за коса, копчета за дрехи, обложки на различни дръжки на дърводелски и други занаятчийски инструменти, както и някои други предмети с неясно конкретно предназначение.

На терасата източно от патриаршията на Царевец се намери малко, сферично костено копче. На долния му край е оформена малка халка за пришиване към дрехата. По форма и размери то прилича на известните от XII—XIV в. медни сферични копчета.

Пак там е намерена частично запазена костена игла за коса. В единия си край тя е изострена, а в другия е оформена малка, сферична главичка за по-добро закрепване на косата.

Интересна костена обложка е намерена при разкопки в горния слой на културния пласт в патриаршеския комплекс¹⁸. Била е натрошена на 6 къса. Имала е форма на цилиндър и се е отличавала с ажурна изработка. Направена е от обла кост. Вероятно е предназначена за патриаршески жезъл.

В царския дворец е намерен костен предмет с два работни края и трети, на който е пробита дупка за връзване. Това е пробивен инструмент с неясна употреба¹⁹.

В Болярския комплекс до Малката порта на Царевец са намерени интересни по форма и с неясно приложение костени предмети (обр. 4 и обр. 5). Те, както и повечето от останалите от кост и рог предмети, използвани за тази разработка, са намерени в горната част на културния пласт от времето на Търновското царство и определено следва да се свързват с последните десетилетия на XIV в.

С по-елементарна изработка са някои предмети от еленови рога. Преобладават шила, използвани за различни цели. Те са равно отрязани с трион със ситни зъби.

Шилата от еленови рога имат различни размери. На дължина достигат до 0,10 м. Намерените недовършени екземпляри доказват, че шилата са изработвани на място. Украса по тях липсва²⁰.

Някои от находките от кост и рог, отнесени към последните десетилетия на XIV в. и намерени при археологически разкопки на раз-

лични места в столичния Търновград, се отличават с художествената си изработка. Върху други личи по-смпла украса, но подбрана с добър вкус и изпълнена със старание (обр. 6). Видно е, че по времето на Търновската книжовна школа в Търновград са работили добри майстори-резбари на кост и рог. Те използват различни инструменти. Костта обработвали по специална технология, която предавали като професионална тайна от поколение на поколение вътре в семейството²¹.

Местонамирането на различните предмети от кост и рог подсказва, че те са практикувани от различните социални прослойки на средновековния град.

Приведените аналози от други обекти в страната доказват влиянието на установена в столицата традиция в този вид занаятчийска дейност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Т. Т о т е в. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 83 и сл.

² За тази разработка са използвани обнародвани материали от двореца и патриаршеския комплекс, от Болярското жилище до Малката порта и от терасата източно от патриаршията.

³ Я. Н и к о л о в а. Домашният бит и въоръжението в двореца според археологическия материал. — Царевград Търнов, т. 2, С., 1974, с. 259 и сл.

⁴ Й. Ч а н г о в а. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. С., 1972, с. 103, обр. 83, б.

⁵ В. Н е ш е в а. Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обушарство. Обработка на кост и дървообработване. Селско стопанство и риболов. — Средновековният град Червен, т. 1, С., 1985, с. 202 и сл.

⁶ Т. Т о т е в. Цит. съч., с. 88, обр. 5.

⁷ Я. Н и к о л о в а. Цит. съч., с. 240, обр. 59.

⁸ М. М и р ч е в, Г. Т о н ч е в а и Д. И л. Д и м и т р о в. Бизоне — Карвуна. XIII, 1962, с. 100, обр. 75.

⁹ В. Н е ш е в а. Цит. съч., с. 205, обр. 72.

¹⁰ Я. Н и к о л о в а. Цит. съч., с. 253, обр. 74, с. 254, обр. 75 и с. 255, обр. 76.

¹¹ Н. А н г е л о в. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII — XIV век. — Царевград Търнов, т. 3, С., 1981, с. 188, обр. 175.

¹² Й. Ч а н г о в а. Цит. съч., с. 103, обр. 83, а.

¹³ В. Н е ш е в а. Цит. съч., с. 207, обр. 75.

¹⁴ М. М и р ч е в, Г. Т о н ч е в а и Д. И л. Д и м и т р о в. Цит. съч., с. 55, обр. 42.

¹⁵ Я. Н и к о л о в а. Цит. съч., с. 204, обр. 19.

¹⁶ Пак там, с. 256.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Н. А н г е л о в. Цит. съч., с. 188, обр. 176.

¹⁹ Я. Н и к о л о в а. Цит. съч., с. 207, обр. 25.

²⁰ Пак там. Цит. съч., с. 253, обр. 74.

²¹ Вж.: В. Н е ш е в а. Цит. съч., с. 202.